

ВИОКРЕМЛЕННЯ БЕЗУМСТВА ЯК СУСПІЛЬНОГО ФЕНОМЕНУ В КОНТЕКСТІ ФІЛОСОФІЇ М.ФУКО

Зацікавлення феноменом безумства можна пояснити наявністю в інтелектуальних конструкціях як структуралістів, так і постструктуралістів, а згодом – і постмодерністів поняття “Інший”. Міркування М.Фуко, присвячені безумству, постають у досить складній дискурсивній атмосфері. З одного боку, повсякденні уявлення та спеціальні теорії, які зводять психіку божевільного до статусу тілесної субстанції з анонімними атрибутами-симптомами та, з іншого, – думки про те, що людство створило психіатричні лікарні для того, щоб увірувати у власну розумність. Іншими словами, або безумство є, і тоді воно може бути нічим іншим, крім фізичного, природного феномену, який досліджується та вимірюється. Або безумства не існує, і воно є культурною фікцією, вигаданою людством для того, щоб ухилитися від програми просвітництва та перевиховання.

Вже у своїй першій великій праці “Історія безумства в класичну епоху” М.Фуко радикально змінює постановку питання про безумство, яке завжди тлумачилось як своєрідна хвороба, нещастя. Тому питання про те, яким чином відбувається процес виокремлення безумства в суспільстві, є досить актуальним.

Останнім часом з'явилося багато серйозних публікацій вітчизняних та російських авторів, що намагаються творчо переосмислити багату спадщину французького філософа і пропонують критику деяких значущих його ідей. Зокрема, С.В. Куцепал розглядає типи чутливості до безумства у філософії М.Фуко, І.П. Ільїн досліджує вплив на розвідки Фуко літературної традиції, Н.Автономова займається дослідженням основи, яка лежить в “Історії безумства”: розглядає та аналізує такі поняття, як “норма” і “патологія”. Втім, праця в данному напрямку перебуває на початковому етапі, тому подальше опрацювання багатьох принципів ідей, розвинутих самим Фуко, повинно бути продовжене.

Безумство – поняття, яке набуває власне філософську й культурологічну розмірність у контексті виходу книги М.Фуко “Історія безумства в класичну епоху” 1961 р. Ця праця стала важливим внеском до сучасного розуміння історії й соціальних функцій психіатрії. У той час, коли автор писав “Історію безумства”, при лікуванні психічних хвороб ще панував принцип ізоляції хворого від суспільства. Ця “історія сучасності” дає можливість історії оволодіти ефектом подвійного бачення минулого. Вона з'ясовує весь розвиток лікування психічних розладів, показуючи, що історія цього розвитку почалася до його офіційного народження. При цьому безумство вважалося не тільки провісником апокаліпсису, воно вважалося також і елементом якогось важкодосяжного, прихованого від усіх, езотеричного знання. Безумство стає формою, співвідсною з розумом. Обидва служать одне одному однаковою мірою. І безумство перетворюється на одну із форм самого розуму. Воно зберігає певний зміст і самоцінність, лише перебуваючи у просторі останнього.

Розглядаючи процес виокремлення безумства як суспільного феномену, М.Фуко піднімає три проблеми. По-перше, він виділяє історичний аспект питання: на що спиралися дисциплінарні практики становлення психіатрії”. По-друге, трансцендентальний аспект: які умови конституювання безумства як “безумства”, завдяки яким певні факти або симптоми хвороби дістають психіатричного тлумачення”. По-третє, це раціонально-критичний аспект: в якій формі дано те, що називають “безумством”, як проводиться диференціація між розумом і безумством і чи не є ця протилежність всього-на-всього способом конституювання самого розуму”. Таким чином, йдеться про пошук своєрідного нульового пункту історії раціональності, в яку ніби вливається історія безумства, і де безумство виявляється однією з форм раціональності. Саме завдяки

розрізненню розуму й безумства стає можливим певне тлумачення й конституювання недиференційованих фактів. Історія безумства виявляється своєрідною розкопкою поховань, які залишила після себе історія розуму. Але якщо історія психіатрії – це історія самовизначення розуму, то навряд чи можна відшукати якийсь нульовий пункт, де було б конституюване безумство. Таким чином, існують дві можливі стратегії дослідження конституювання: вона є чимось міфічним і одночасно реальним, щось на зразок жесту Мюнхгаузена, що намагався підняти самого себе за волосся.

Вихідним для М.Фуко є прагнення вийти за межі вказаного горизонту. У французькій філософській традиції він переймає ідею дослідження безумства як відчуження. Два конститутивних моменти відчуження – опредмечення та персоніфікація – формують бінарну опозицію традиційного дискурсу безумства. Так, лікар редукує психіку божевільного до неживої матерії, а хворий, у свою чергу, відкриває існування незліченної кількості духів як у зовнішньому світі, так і у внутрішньому. Мислитель відразу займає позицію, де ці крайнощі видаються рівновіддаленими від істини. Фактично він відмовляє традиційній психіатрії у праві на об'єктивне знання про безумство, оскільки вона апріорно пов'язана з однією з крайнощів – з позицією лікаря. Психіатрія постає лише наукоподібною експлікацією морального і соціального досвіду безумства. Фуко відзначав, що у психологічній та філософській літературі вихід за межі раціонального здебільшого кваліфікують як “фрейдистську міфологію”. Дійсно, для знання, розташованого всередині свідомості, те, що розкриває можливості психіки, які лежать поза нею, може здаватися міфологічним. Але якщо оглянути епістемологічний простір у цілому, то стає очевидним, що усі образи, котрі здаються короткозорому погляду тільки уявою, ілюзією, в дійсності являють собою своєрідні форми людського буття, яким його відтворює сучасне мислення [1, 21]. Отже, психоаналіз мав безпосередній вплив на міркування Фуко.

Філософ також піднімає проблему: який зміст містить в собі присутність безумства в сучасному світі – такого безумства, яке неминуче тягне за собою свою науку, свою медицину, своїх лікарів і яке цілком поглинається психічною хворобою. До XIX ст. безумство починає інтерпретуватися як “психологічний наслідок моральної провини”: все, що було у безумстві парадоксальним проявом небуття, стане лише природною помстою за моральне зло. Мислитель намагається пояснити зв'язок шкідливих звичок з безумством: “У наші дні свята втратили свій політико-релігійний зміст, і замість цього ми вдаємося до алкоголю й наркотиків, як засобу протесту проти суспільного ладу і тим самим створюємо свого роду штучне безумство. По суті, це і є наслідування безумству, і ми можемо розглядати його як спробу викликати обурення в суспільстві, створюючи в ньому стан, подібний до божевілья” [2, 15]. Таким чином, М.Фуко вважає, що безумство в сучасному світі інтерпретується, насамперед, як виклик суворій дійсності. Причина безумства криється у психічному розладі, зумовленому труднощами пристосування індивіда до вимог зовнішнього середовища, труднощами цивілізації.

Своєрідним екскурсом у передісторію та ранню історію психіатрії, де гідної уваги вимагає модель структуралістської етнології, є праця М.Фуко “Божевільня та суспільство”. Вчений прагне показати як, починаючи з кінця XVIII ст., феномен безумства конститується хворобою духу. З цією метою М.Фуко реконструює історію виникнення дискурсу, в якому психіатри XIX і XX ст. розмірковують над безумством. Він показує, що під різними масками безумства, що існували на той час, приховується щось справжнє. Автор говорить, що “для людини класичної епохи безумство — це зовсім не природний стан нерозуміння, не психологічна і людська його причина; воно виступає лише емпіричною формою нерозуміння; безумець, описавши криву людського падіння і досягнувши її крайньої точки, тваринного буйства, розгортає перед усіма ту прірву нерозуміння, яка загрожує людині і в глибині якої знаходять усі форми його природного буття” [3, 169–170]. Вчений розглядає також певний дискурсивний аналіз, який здійснює глибинне герменевтичне тестування у зворотному напрямку, до моменту початкового розгалуження безумства та розуму, щоб розшифрувати у висловленому несказанні. Це вказує на його спорідненість з напрямком негативної діалектики, яка засобами

ідентифікуючої думки намагається вирватися з кола ідентифікації, щоб в історії виникнення інструментального розуму дійти до точки початкової узурпації та відщеплення монадично оформленого розуму від мімесису та окреслити її якомога менш апоретично.

Як теоретика Фуко завжди цікавило те, що виключає розум: безумство, випадковість, феномен історичної непослідовності, дисконтинуїтет – і все те, що, за його визначенням, виявляє “інакшість”, в людині та її історії. Як і філософи-постструктуралісти, він вбачав у літературі найбільш яскравий і послідовний прояв цієї “інакшості”, якої за своєю природою позбавлені тексти філософського та юридичного характеру [5, 77]. Отже, згідно з концепцією М.Фуко, саме в літературних текстах, можна знайти найбільш вагомий матеріал для досліджень, що стосуються такого феномену, як безумство.

Відправною точкою концепції безумства М.Фуко є твердження про те, що людський суб'єкт не є первинною незумовленою данністю, бо всі його дії та смисли, які привносяться у світ, спричинені системою соціальних детермінацій, а також твердженням про глибинний зв'язок безумства і сутності людини взагалі, який проявляється в тому, що безумство є нічим іншим, як крайнім виразом відчуження, а саме відчуження взагалі належить сутності людини [6, 145]. Місце єдності розуму й безумства – це місце поділу й зустрічі, де відбувалося самовизначення розуму. Звідси безумство виявляється фантазією, якоюсь *Fata Morgana*, тобто дзеркальним відбитком історії самовизначення розуму. Однак Фуко не відкидає феномен безумства, а, навпаки, відкриває несподівану його функцію – бути основою розуму. Починаючи з 70-х років, він розробляє програму, яку називає “субверсією знання” і визначає як розкопування поховань, залишених розумом, як етнографію або археологію знання. Щоб виявити формальні умови можливості культури, щоб піддати її критиці, необхідно опинитися поза культурою, що досліджується. Фуко прагне вирішити парадокс шляхом деконструкції розходження між раціональною аргументацією і маренням безумців, що конститууються нічим іншим, як психіатричними практиками й установками. Цей проект здавався багатьом небезпечним через реабілітацію безумства. Але насправді можливі дві стратегії прочитання праць Фуко: як ризикованої спроби дестабілізації заснованого на розумі порядку або як поглиблення філософського досвіду, пов'язаного з розумінням розуму як диспозитиву влади [7, 219]. Отже, безумство сприймається як “відхилення” від “норми”, тому й тлумачиться як “гарант” волі людини від її “детермінізації” панівними структурами владних відносин.

Н.С. Автономова відзначає, що в основі “Історії безумства” лежить традиційна для французької буржуазної соціології антитеза норми і патології. В даному випадку вона стає критерієм означення різних епох в історії європейської культури [8, 50]. В цій праці Фуко переслідує мету довести першопочаткову спорідненість між установою притулку та відношенням доктор – пацієнт. З обох боків простежується розподіл між “бачити” та “бути побаченим”, який об'єднує ідею клініки з ідеєю науки про людину. Це та загальна ідея, що досягає свого виразу водночас із твердженням суб'єктноцентрованого розуму, що, начебто, вбивство діалогічних зв'язків створює суб'єктів, які монологічно звернені на себе як об'єкти у їх відношеннях один до одного.

Образ безумства є складним, він продукує одночасно й повчальне уявлення про крайню ступінь некерованості, і не менш корисну для влади надію на виправлення або одужання. Звичайно, безумство в описі Фуко з'являється, насамперед, як “історична сукупність” різних знань, інституцій і відповідних практик (таких, як установлення недієздатності, відчуження від прав, інтернування, контроль і нормалізація), які встановлюють обов'язкові для всіх правила й обмеження. Однак філософ знову й знову виявляється перед очевидністю досвіду порушення цих меж, або досвіду “трансгресії” [9, 424]. Як історик М.Фуко ставить перед собою завдання показати, що процедура ізоляції божевільних передую моменту виникнення навіть самого поняття безумства та виокремлення психічних хвороб в окремий клас захворювань. Ці концептуальні надбудови виникають пізніше, їх призначення полягає не так у тому, щоб виправдати нову

експансію влади, яка сягає на цей раз душі людини, а заради того, щоб під маскою квазінаукової об'єктивності приховати механіку владних технологій. Водночас мислитель не відкидає можливості здобути об'єктивне знання про безумство. Незважаючи на те, що об'єктивність до цього часу була іграшкою в руках влади, М.Фуко впевнений у тому, що дійсна об'єктивність, вільна від терору влади, все ж таки можлива. Але вона можлива в межах антропології, а не психіатрії. На цьому він акцентує увагу в останньому розділі своєї праці "Історія безумства в класичну епоху". Тут він показує, що уявлення про безумство мають надзвичайно важливе антропологічне значення. Встановлюючи межу між розумом та безумством, ми визначаємо не тільки безумство, а й розум, який має в цьому випадку значення антропологічного нормативу. Оскільки безумство є відчуженням людини від її людської сутності, то воно у власній визначеності і вказує на цю сутність.

Безумство розкриває істину існування людини, яка до певного моменту життя є в глибинах нашого "Я". Безумство свідчить не стільки про хибність інстинктів самого божевільного, скільки про порочну природу людини взагалі. Поведінка божевільного є асоціальною й аморальною, але вона служить маніфестацією апологічної безодні, яка може відкритись за певних обставин у душі будь-якої людини. Таким чином, безумство – це не приватний клінічний випадок, воно збігається з предметом одвічних філософських дискусій про сутність людського існування, про структуру суб'єктивності, про смисл і призначення людини.

Через феномен народження психіатричних закладів із гуманітарних ідей Просвітництва М.Фуко демонструє "двоїстий рух визволення й поневолення". Безумство вперше постає тут як об'єктивність концептуально представленої патології і таким чином підпорядковується універсуму розуму. Двозначність визволення є ознакою психіатричного пізнання не тільки щодо пацієнтів, а також і щодо лікарів, як позитивістів, що практикують.

Проведення кордонів між розумом та безумством постає як один із трьох механізмів виключення, за допомогою яких конституюється розумне мовлення. З першого погляду неможливо визначити правила усунення фальшивих висловлювань за моделлю відмежування від безумства та вигнання гетерогенного. Досліджуючи історію безумства в класичну епоху, вчений, насамперед, аналізує досвід мовлення стосовно безумства та безглуздя.

Отже, першим кроком М.Фуко назустріч безумству є його замовчування, яке своєю полівалентною тишею контрастує з невпинним монологом Розуму, що так часто цитується у тексті книги. Цей жест має певний структурний (або майже естетичний) смисл, тому що синхронізує предмет дослідження та дискурс самого дослідження. Мовчання безумства в класичну епоху дублюється структурою замовчування, властивою тексту автора.

Ж.Дельоз відзначає, що, починаючи з "Історії божевілля", Фуко аналізував дискурс "філантропа", що звільняв божевільних від їхніх ланцюгів, не приховуючи іншого, більш дієвого поневолення, на яке він їх прирікав. Все завжди, у будь-яку епоху проговорюється – це, можливо, найбільш важливий історичний принцип Фуко: за зависою немає нічого цікавого [10, 79–80]. За мовчанням мислитель бачить фігуру певного "цілісного сприйняття безумства", яке потім – у XIX ст. було назавжди втраченим. Метафізика повернення до витоку та цілісності тотожня самій своїй присутності, яка визначає рухи будь-якого мімесису, прокрадається в текст М.Фуко. Згодом у працях, присвячених інституту в'язниці, вчений розвиватиме тему розподілу простору між злочинцями та божевільними.

Злочинність передбачає телеологію певного наміру. Завдяки цій телеології синтаксис злочину збігається з синтаксисом розуму і розміщується в полі позитивності покарання та дисципліни. Безумство ж є настільки негативним, що інколи зрівнюється з самою негативністю. Саме за таке зрівняння Жак Дерріда докоряє М.Фуко, але воно має вигляд, якщо не необхідного, то, принаймні, неминучого для будь-якого семіотичного прочитання безумства. Останнє є явним свідченням відносності та умовності зв'язку між означаючим та означуваним; констатація цієї умовності є межею розуму.

Чому секс не міг, як безумство, пройти крізь фазу ув'язнення, де потайки почали блудити поняття розуму й переважаючої моралі, доки, згідно з логікою винятку, секс і безумство знову не стали диференційованими дискурсами? Секс знову стає гаслом нової моралі, безумство знов стає парадоксальним розумом суспільства, яке надто довго турбувалося про його відсутність і цього разу встановило його нормалізований культ під знаком власного звільнення. Така і траєкторія сексу в спотвореному просторі дискримінації й придушення, де побудова мізансцени має характер тривалої стратегії, спрямованої на те, щоб пізніше представити секс як нове правило гри. За Фуко, секс – досягнення ХХ ст. А оскільки ми перебуваємо в полоні епохи постсучасності, то теми сексу й безумства не втрачають актуальності і мають чітко виражену соціальну спрямованість.

Аналізуючи процес виокремлення безумства у суспільстві, М.Фуко зазначає, що якщо до XVII ст. обставинами, які найбільш сприяють поширенню безумства, вважались багатство і прогрес, то в XIX ст. цю роль бере на себе злиденність. Безумство усвідомлюється в межах соціальної моралі: воно перетворюється у стигмат класу, що відмовився прийняти буржуазну етику. Безумство втрачає зв'язок з нерозумністю. Медичне і психологічне поняття безумства стає повністю позаісторичним, втілюючись у моральну критику, спрямовану на все, що здатне підірвати благоденство і спасіння людства.

Згідно з міркуванням філософа, відтепер будь-яке об'єктивне осмислення безумства, будь-яке пізнання його, будь-яка висловлена про нього істина буде розумом як таким, кінцем відчуження в безумстві. Божевільний виступав, насамперед, Чужим щодо Буття – людиною-ніщо, ілюзією. Тепер вона Чужа відносно самої себе, Відчужена, Божевільна. Результатом виступає те, що все те, що становило неоднозначний, основний і конститутивний досвід безумства, виявляється втраченим у сплетенні теоретичних конфліктів, пов'язаних з проблемами тлумачення різноманітних феноменів безумства.

Головна теза М.Фуко полягає в тому, що до XIX ст. не було безумства; психіатрія створила психічні хвороби; сучасна культура ненавмисно створила такий образ психічної хвороби, який можна споглядати, щоб знайти розгадки сутності людини. На думку філософа, істина безумства пов'язує істину поганих інстинктів людини з її тілом. Така істина несумісна з суспільними нормами. Лікування божевільних стає долею інших людей, а – як висновок – “істина людини” як така, через безумство і тіло стає об'єктом наукового дослідження, нагляду і управління.

Отже, щодо безумства можна поставити два питання: про його сутність та про його значущість. На думку вченого, безумство сприймається семіотично, тобто як знак чогось іншого – безглуздя, розпутництва, аморальності, небезпеки. Таким чином, безумство подвоюється у своїй іншості. Сутнісна та семіотична іншість робить неможливою мову безумства, хоча, можливо, колись вдасться спіймати на слові певне безумство мови, щоб подолати або перейти, або “трансгресувати” одвічну межу між тим самим та іншим, між тотальним та фрагментарним, між космосом та хаосом. Принаймні, досвід Фуко, а разом з ним досвід інших прихильників неklasичної традиції мислення, вказує на те, що ми “вже завжди на шляху” до цього руху трансгресії, який, можливо, не знає форми доконаного стану.

Без перебільшення можна сказати, що проблема безумства є кардинальною для всієї системи мислення й розвідок мислителя, оскільки саме ставленням до безумства він перевіряє смисл людського існування, рівень його цивілізованості, здатність його до самопізнання й, тим самим, до самосвідомості, до розуміння свого місця в культурі, до панівних структур мови й, відповідно, влади. Іншими словами, ставлення людини до “безумця” поза і всередині себе служить для Фуко показником, мірою людської гуманності й рівнем його зрілості. І в цьому розумінні вся історія людства має вигляд у нього як історія безумства.

ЛІТЕРАТУРА

1. Орлова Т. Творчість в проекції сучасної етнології (Методологічна перспектива концепції М.Фуко) // Матеріали конференції: Творчість в контексті розвитку людини. – 2003.
2. Фуко М. Безумие и общество // Интеллектуалы и власть: Избранные политические статьи, выступления и интервью. – М., 2002.
3. Фуко М. История безумия в классическую эпоху. – СПб., 1997.
4. Ильин И.П. Постструктурализм. Деконструктивизм. Постмодернизм. – М., 1996.
5. Куцепал С. Французька філософія другої половини ХХ століття: дискурс із префіксом “пост”. – К., 2004.
6. Фокин С. Образы литературы в “Истории безумия” М.Фуко // Фигуры Танатоса: Искусство умирания. – СПб., 1998.
7. Автономова Н. Эпистемологическая концепция М.Фуко и ее эволюция // Попова Н.Г. Французский постфрейдизм. – М., 1986.
8. Табачникова С. Мишель Фуко: историк настоящего // Фуко М. Воля к истине: по ту сторону знания, власти и сексуальности. Работы разных лет. – М., 1996.
9. Делез Ж. Фуко. – М., 1998.
10. Бодрияр Ж. Забыть Фуко. – СПб., 2000.